

ÇUKUROVA'DA FRANSIZ-ERMENİ İŞBİRLİĞİ (1918-1921)

SÜLEYMAN HATİPOĞLU*

Giriş:

Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi'ni takip eden günlerde Türk yurdu yer yer işgallere uğrarken Çukurova yöresi de 1918 yılının Kasım ve Aralık aylarında Fransız ve İngiliz ortak işgaline uğramıştı. Çukurova bölgesi, ortak bir işgale uğramasına rağmen, bu bölgede İngilizlerle Fransızlar arasında nüfuz yönünden siyasi bir çekişme kendini gösteriyordu. Fransa, İngiltere üzerinde yaptığı baskıdan başarıyla çıkacak, Suriye ve Kilikya bölgesini kendi nüfuzu altına alacaktı¹. Nitekim 15 Eylül 1919 tarihinde Suriye ve Kilikya'da işgal kuvvetlerinin tebdili hakkındaki "*İngiliz-Fransız Mukâvelesi*" nin imzalanması ise², bu yörelerin Türk halkını büsbütün dehşete düşürmüştü. Çünkü, bu sözleşmeye göre Maraş, Antep ve Urfa şehirleri İngilizler tarafından boşaltılarak, Fransızlara terk edilecekti. İngilizler bu suretle durmadan kaynayan ve Türkler tarafından mutlaka savunulacağını düşündükleri bir toprak parçasını Fransızlara bırakır ve onların Arap memleketleri üzerindeki dikkatlerinin dağılmasını sağlarken³, aynı zamanda bu bölgede yaşayan Türk halkını da Fransız zulmüne terketmiş oluyorlardı⁴. Zaten Mustafa Kemal, bu sözleşmeden haberi olunca, derhal çok acil olarak, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Merkeziyesi'ne çektiği telgrafta;

* M. Kemal Üniversitesi, Fen. Ed. Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, HATAY.

¹ İ.İlgar, "Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi VI", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, S.12, İstanbul, 1968, s.17; M.S.Anderson, *The Eastern-Question 1774-1923*, Newyork, 1966., s.379.

² Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar)*, Ankara, 1989, s.64; U.Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi*, Ankara, s.94; S.Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c.2, Ankara, 1977-78, s.208; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (1917-1938)*, Haz. Nimet Arsan, Ankara 1964, s. 119-120.

³ S.Tansel, a.g.e., c.2, s.208. Ayrıca bkz. Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1970, s.25'te: "Fransızların Anadolu'ya sızma çabalarını teşvik etmeliyiz. Böylece onları sonuç alamayacakları bir alanda uğraştırıp, daha makul olabilecekleri alanlardan dikkatlerini dağıtmayı başarabiliriz" diyen İngiliz diplomatı G.Kidston, Fransa'nın başına Çukurova'da bir gaile açılacağını görebilmiştir.

⁴ S.Tansel, a.g.e., c.2, s.209.

"Eylül ayının 15. günü (1919) İngiltere ile Fransa, 1916 yılında imzalandıkları antlaşmayı esas kabul ederek, "Suriye İtilafnamesi" adı altında milletimizi yakından ilgilendiren bir mukavele üzerinde anlaşdılar. Bu mukavelemeye göre, İngilizlerin haksız olarak işgal ettikleri yerleri tahliye eyledikleri bölgeleri, Fransızlar haksızlık üzerine haksızlık yaparak işgale başlayacaklar, Halep'i hariçte bırakarak, Urfa, Ayıntap, Maraş ile Adana vilayetlerimizdeki çoğunluğu İslâm ve Türk olan ve zengin topraklarımızı işgal bölgelerine dahil ederek, kuzeye doğru da Harput ve Sivas'a kadar uzanıp, buraları da dahile alarak Mersin'in batısına kadar uzanan ve Batı Anadolu ile Doğu Anadolu'yu birbirinden ayıran bu bölgeler Fransız nüfuz ve idaresine girecektir" diyerek, durumun ciddiyetini belirtmiş ve bu konunun idarecilere ve gazetelere duyurulması gerektiğini bildirmiştir⁵.

Fransa'nın Çukurova'daki Emelleri:

Bu sözleşmeye göre Fransızlar Çukurova'nın verimli topraklarını ellerine geçirmişler ve aynı zamanda Suriye'yi uzun süre ellerinde tutabilmeleri için, Orta Toros Geçitleri'ne de hakim olmuşlardır. Bu hususta Fransız yetkilileri bu yöreler için şunları söylemişlerdi⁶: "*Kilikya'nın Fransızlar tarafından işgali, stratejik ve ekonomik sebeplerle Suriye'nin tarihi müdafaasını teşkil eden Toros Geçitleri'ni ele geçirmeyi istilzam etmektedir...*" Suriye'de kurulacak Fransız hakimiyetinin devamını sağlamak için Toros Tünelleri'ni ele geçirmek, aynı zamanda Çukurova'ya da hakim olmak demektir. Burada, göz

⁵ Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (1917-1938), s.119-120. Ayrıca bkz. Osman Olcay, *Sevr Antlaşması'na Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantı Tutanaqları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, Ankara, 1981, s.LXVI vd.'da; Bu itilafnameyi "Suriye İtilafnamesi" olarak adlandırmış ve 15 Eylül 1919 günü Paris'te İngiliz ve Fransız Başbakanlarının bir araya gelmesiyle bir antlaşma imzalandığını kaydetmektedir. Ayrıca Adana Ermenilerine Ma'muretü'l-Aziz'e (Elâzığ) gönderilen mektuplardan anlaşıldığı gibi, Fransızlar Adana ve Halep'te hakimiyetlerini sağladıkları an Diyarbakır ve Sivas üzerine ilerleyerek ele geçirmeyi düşünmektedirler. Bkz. BA, BEO, Harbiye Defteri, No. 244/6-52 (Bu evrak Meclis-i Vükela'ya elden takdim edilmiştir).

⁶ G.Jaesckhe, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1971, s.212. Günümüzde de bunun bilincinde olan Suriye daima güney illerimizden bazılarını kendi haritaları içerisinde göstermeye devam etmektedir. Bu vilayetler şunlardır: Adana, Mersin, Şanlıurfa, K.Maraş, G.Antep, Mardin, Hakkari, Diyarbakır ve Hatay. Bkz. Tokay Gözütok, "Suriye'nin Gözü 9 İlimizde", *Tercüman* S. 8610 (13 Şubat 1986), İstanbul, 1986, s.1; "Büyük Suriye Projesi Sekiz Türk Vilayetini de İçine Alıyor", *Hürriyet*, S.1 (1 Mayıs 1948), İstanbul, 1948, s.4'te bu vilayetler Seyhan, İçel, Maraş, Malatya, Urfa, Mardin, G.Antep ve Hatay olarak zikredilmektedir. "Suriye Hatay'ı İstediyse Özal Vermedi", *Söz*, S.6 (13 Kasım 1987), İstanbul, 1987, başlıklı yazıda ise, Suriye'nin bize Hatay'a karşılık El Cezire'yi teklif ettiği iddia edilmiştir. Bu hususta ayrıca bkz. Levis Ma'lûf, *el-Müncidü'l-Ebcedî*, Tahran 1363 (1943).

önünde bulundurulmuş stratejik önem yanında Çukurova'nın zirai açıdan büyük bir potansiyele sahip olması da Fransız sanayii için ayrı bir hammadde kaynağı teşkil etmesiydi. Zaten Fransız yetkilileri, Çukurova'yı ekonomik açıdan değerlendirmekte ve kendi iktisadî çıkarları için bu bölge üzerinde hassasiyetle durmakta idiler⁷.

Bu bölge üzerinde Fransızların tatbik etmeyi düşündükleri başka fikirleri de vardı. Fransa daha önce tehcir kanunu ile bölgeden uzaklaştırılan Ermenileri tekrar Çukurova'ya getirip, eski yerlerine yerleştirmek istiyordu⁸. Fransızlar Ermenileri niçin buraya yerleştirmek istiyorlardı sorusuna gelince; bunun sebebi gayet açıktı. Çünkü onlar Ermenilerden istifade etmek⁹ ve bu doğrultuda da Ermenileri Türk insanına karşı maşa olarak kullanmak isterken, aynı zamanda da Ermenilere Çukurova'da bir devlet kurmayı vaad ediyorlardı¹⁰. Ayrıca Fransızlar, bölgeyi terketmek durumuna gelince; burada ortaya çıkacak boşluğu bir Ermeni devletçisi ile doldurabileceklerini de düşünüyorlardı.

Böylece Türk Devleti ile, güneydeki yani Suriye'de yaşayan müslüman Araplar arasında bir tampon devlet kurulacak ve müslümanların birleşmeleri de önlenmiş olacaktı. Bu konuda Mustafa Kemal Büyük Nutuk'ta meseleye şöyle bir açıklık getirmektedir: "...*Halen ecnebi taht-ı işgalinde bulunan manatıktan, Kilikya'yı Arabistan ile Türkiye arasında bir etat tampon vücuda getirmek maksadiyle anavatandan ayırmak arzusunda bulunulduğu mevzû bahis edildi. Anadolu'nun en koyu Türk muhiti ve en mahsuldar ve zengin bir mıntıkası olan bu kıtanın hiçbir suretle ayrılmasına muvafakat edilmeyeceği...*"¹¹. Böylelikle bu bölgede Fransa'nın denetiminde bir Ermeni Hıristi-

⁷ Bu hususta, 27 Mart 1920 günü Fransa Parlamentosu'nda eski Fransız Başbakanı Briand konuşmasında 1916 senesinde yapılan antlaşmadan (Sykes-Picot) söz etmiş, Kilikya, Adana, Mersin'den İskenderun ile Diyarbakır ve Van gölüne değin olan toprakların Musul'u da içerecek biçimde Fransa'ya ayrıldığını hatırlatmış ve konuşmasına şöyle son vermiştir: "...*Musul, İskenderun'un hinterlandıdır. İskenderun'da bu bölgenin doğal bir mahrecidir. Fransa, pamuktan mahrumdur. Adana'daki pamuk bu bakımdan son derece önemlidir*". Bkz. İ.Öztoprak, *Kurtuluş Savaşında Türk Basını*, Ankara, 1981, s.159 vd.

⁸ ATASE, Arş.6-2132, Kls.383, Dos.43-12-6, F.35; Ali Saip, *Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara, 1340, s.17-18.

⁹ Wayne S.Vucinich, *The Ottoman Empire, Newyork, 1979*, s.182.

¹⁰ Salâhi S. Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Mezalimi", *Belleten*, c.XXXVI, S.141 (Ocak 1972), Ankara, 1972, s.43-49.

¹¹ Mustafa Kemal, *Nutuk*, c.1, İstanbul 1982, s.244.

yan devleti oluşturularak, iki islâm ahalisi arasına bir nifak sokmak niyetinde olduklarını görebiliriz.

Bu sözleşme ile İngilizler, işgalleri altında bulunan Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgesini Fransızlara bırakırken, bundan çeşitli şekillerde faydalanacaklarını düşünüyorlardı. Bir kere devamlı olarak kaynayan bir bölgenin sorumluluğunu Fransızlara devretmek suretiyle onları Türklerle karşı karşıya bırakmışlardı. Diğer bir husus ise, İngilizler bölgeden çekilme kararıyla buradaki kuvvetlerinin serbest kalmasını sağlamışlardı. Ayrıca İngilizler, Türklerin kutsal vatan toprakları olan bu bölgeleri sonuna kadar müdafaa edeceklerini anlamış olduklarından, Fransızları bu bölgede meşgul ederek, dikkatlerini de Arap ülkelerinden çekmişlerdi. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir de Robeck'in 12 Kasım 1919 günü Lord Curzon' a göndermiş olduğu rapor, bu düşünce ve görüşleri doğrulamaktadır¹²:

"Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun İngiliz işgalinden Fransız işgaline devri hususundaki kararın açıklanması üzerine burada gösterilen tepki, Adana bölgesinin Türkiye'nin tabii ve ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeğini bir kere daha ortaya koymuştur. Nitekim bu karar üzerine İstanbul'daki Mütetefik devletlerinin yüksek komiserlerine memleketin çeşitli yerlerinden gönderilen telgraflarla Fransızların Antep, Urfa ve Maraş işgalleri protesto edilmiştir. Gelen telgrafların hemen hemen aynı formun tekrarından ibaret bulunuşu millî hareketin teşkilatlanışının yaygın ve süratli olduğunu,..." göstermektedir. Ayrıca diğer bir hususta İngiltere, Irak ve Mısır'a karşılık bu bölgeleri Fransa'ya terk etmişti¹³.

Böylece, Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Mustafa Kemal'in bütün çabalarına rağmen Mondros Mütarekesi gereğince 7 Kasım 1918 tarihinden itibaren bölgede başlayan İngiliz-Fransız ortak hareketi bir müddet sonra *"Suriye İtilafnamesi"* ne göre tam bir Fransız işgaline dönüşmüştü. Fransızların tarihi, kültürel ve askerî bakımdan bölgedeki varlıklarını uzun süre devam ettirmeleri mümkün olamazdı. Ermenilerin, millî emelleri, Fransızların sömürgeci gayelerinin tahakkukunda bir vasıta olarak kendisini gösterirken, dikkat çekici bir paradoks da meydana getirmekteydi. Zira, bu sömürgeci emeller, Ermeni isteklerinin, istikbaldeki yegane dayanağını oluşturacaktı.

¹² Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1970*, s.24-25. Ayrıca Güney ve Güneydoğu Anadolu'dan İstanbul'daki İtilaf Kuvvetleri yetkililerine çekilen telgraflar için bkz. B.Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.1, Ankara 1973, s.223 vd.

¹³ S.Selek, *Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, c.1, İstanbul, 1982, s.317.

Bütün bunlara dayalı olarak, Ermeni liderlerinin Anadolu toprakları üzerinde bağımsız bir Ermenistan Devleti kurulması için çalıştıklarını biliyoruz. Bunlar yalnız, Doğu Anadolu vilayetlerini değil; Maraş ve Kilikya'yı da Ermenistan sınırları içinde gösteriyorlardı. Fransızlar ise, bir yandan Ermenileri silahlandırıp eğiterek, Güney Anadolu'ya savaş ortağı olarak sürerken, bir yandan da Ermenilerin Adana ve İskenderun üzerindeki isteklerine karşı duruyorlardı. Buralarda kendilerinin tarihi rolü bulunduğunu ve bölgenin Fransızlara ait olabileceğini kesinlikle ifade etmekteydiler¹⁴.

Diğer taraftan "*Suriye İtilafnamesi*" ne göre İngilizlerin yerini önce Fransız askerî elbisesi giyinmiş Ermeni Gönüllü Taburları aldı¹⁵. Bunu Fransız askerleri takip etti. Daha sonra da, bu bölgedeki Türk çoğunluğunu yok etmek isteyen Fransızların, taşıt gemileriyle getirdiği Amerika, Mısır, Suriye ve Fransa'daki muhacirler takip etti¹⁶. Olayların bizzat içerisinde bulunan Gani Girici ise; "*İşgal esnasında Çukurova'ya 200.000 Ermeni geldi*"¹⁷ diyerek, hadiseleri doğrulamaktadır. Böylece Çukurova'ya bir Ermeni akını başlamıştı¹⁸. Çukurova'ya Ermenilerin gelmesi üzerine Adana valisi Nazım Bey istifa ederek, görevini vekaleten yürütmeye başladı. Nazım Bey işgalden sonra İstanbul'a çektiği telgrafta, sağlık durumu ve mahallin icabından dolayı istifa ettiğini bildiriyor ve vilayetin halini pek acıklı bir surette tasvir ediyordu. Fransızların amacı orada bir Ermeni Cumhuriyeti kurmak ve Ermenilerin halen zayıf bir azınlıkta bulunmalarından dolayı, şimdiki halde buna muvaffak olamazlarsa, geçici olarak müstakil bir hükümet teşkil etmek olduğunu ve işgal askerlerinin yüzde sekseninin Ermeni Gönüllüleri'nden¹⁹ ol-

¹⁴ Bu sıralarda Ermenileri himaye eden Amerika Cumhurbaşkanı Wilson bu durumu üstlenmişti. Barış konferansında Ermenileri hararetle savunuyor ve kurulacak Ermenistan Devletinin sınırları ile bizzat ilgileniyordu. Buna karşılık İngilizler, Ermeni isteklerini biraz mübalağalı bulmaktaydılar. Bkz. S.Selek, *Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, c.1, s.527.

¹⁵ ATASE, Arş.1-16, Kls.185, Dos.21-91, F.93; ATASE, Arş.6-2132, Kls.383, Dos.43-12-6, F.34; İ.İlgar, a.g.m. s.17; Necati Çıplak, *İçel Tarihi*, Ankara, 1968, s.216.

¹⁶ ATASE, Arş.1-1, Kls.48, Dos.15-185, F.26; İ.İlgar, a.g.m., s.17.

¹⁷ Abdulgani Girici bu sayıya Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Çukurova'ya gelen Ermenileri de dahil etmiştir. G.Girici, *Derlediğimiz Hatıralar*, (Tarih 30 Temmuz 1988), Adana, 1988; Selahattin Tansel, a.g.e., c.2, s.206.

¹⁸ ATASE, Arş.1-1, Kls.48, Dos.15-185, F.26. Buna göre, bu Ermeni akınına durdurmak üzere 4 Kasım 1919 tarihli Harbiye Nazırlığından, Erkan-ı Harbiye-i Umumi Riyaseti'ne de bir yazı gönderilmişti.; B.Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.1, s.228; Hasan Şen, "5 Ocak", *Yeni Adana*, 5 Ocak 1968, Adana, 1968, s.2.

¹⁹ Ermeni Gönüllüleri: Legion Armenien: Legion Do'rient: Gamavur olarak çeşitli dillerdeki yazılış şekli.

masının buna dahil olduğunu belirtmişti²⁰. Ayrıca Fransızlar Çukurova'yı işgal ederken, Ermeni Gönüllüleri'nin yanı sıra diğer sömürgelerinden getirdiği Tunus, Cezayir ve Senegal'li askerlerden de yararlanma yoluna gitmişlerdi²¹.

Böylece, Fırat nehrinin batısında Kilikya ve Suriye'ye yerleşmiş olan Fransız kuvvetleri dört tümene ulaşmıştı. Suriye-Kilikya Fransız Baş Mümesili ve Doğu Ordusu Başkomutanı General Gouraud kumandasındaki Fransız kuvvetlerinden Birinci Doğu Tümeni karargahı ile beraber büyük bir kısmı Adana'daydı. Ayrıca 7. Süvari alayının karargahı Adana'da ve birlikleri de piyade alaylarının emrinde bulunuyordu. Bu tümenin bir alayı Tarsus'a, bir alayı da Mersin'e yerleşmişti. İslahiye, Bahçe, Ceyhan ve Pozantı'da Birinci Tümeden birer takviyeli tabur bulunmaktaydı. Fransızlar geniş bir alana yayılmış olan bu tümenin her yerde zayıf olduğuna hükmederek, 1920 yılı Şubat ayında Suriye'deki İkinci Tümeni de Anadolu'ya getirmişler, ayrıca sırf Antep'e karşı zaman zaman takviye kuvvetleri de sevk etmişlerdi²².

Ayrıca Fransız komutanlığına bağlı olarak, bölgedeki Ermeni kuvvetlerinin mevcudu 10.000 civarında bulunuyordu. Bunların bir kısmı Fransız askeri gibi teşkilatlanmış ve Fransız üniforması taşıyan birlikler halindeydiler. 4.500 mevcutlu bir alay olan bu birlik, daha Birinci Dünya Savaşı bitmeden önce, Fransızlar tarafından Mısır'da kurulmuş olup, Lejyon Doryan (Legion D'orient) adını taşıyordu. Güney Anadolu işgal edilirken, Fransız kıtaatı ile beraber eski yurtlarına dönen Ermenilerin bir kısmı, askerî düzen içerisinde millî kuvvetler halinde örgütlenmişlerdi. Ermeni kuvvetlerinin üçüncü kıs-

²⁰ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara, 1951, s.172.

²¹ ATASE, Arş.1-2, Kls.86, Dos.144 (318), F.99-1; HTVD, S.12 (Haziran 1955), Belge no. 308'de: XV.Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın, Mondros Mütarekesi'nin tatbikini kontrol etmek için Erzurum'a gelen Ravlinson'dan aldığı belgeyi, Harbiye Nezareti'ne: "Adana ve Suriye'ye çıkan bütün Fransız kuvvetleri 12.000 kadardı ve hemen hepsi de Cezayirli, Tunuslu ve Turko denilen müstemlekat askeridir. Fransızların büyük kuvvet sevkine iktidarları yoktur" diyerek durumu bildirmiştir. Ayrıca İhsan Ilgar, a.g.m., s.17'de: "Fransızlar sömürgelerinden getirdikleri bu müslüman askerlere, Türklerin islamiyetten ayrılarak Bolşevik olduğunu ve Halife'ye karşı isyan ettiklerini sürekli bir şekilde telkin etmişlerdi" diyerek olayın ne derece boyut kazandığını göstermektedir. Daha sonra ise bu askerler, dara düşen halkın camilere koşuşu, camilerde okunan ezanlar, yapılan ibadet ve dualar bu müslüman askerlerin dikkatlerinden kaçmamıştı. Yavaş yavaş hakikati gören Cezayir ve Tunuslular, Türk Milli Direnişi'ne silah, mühimmat, haber verme hizmetinde büyük yardımlarda bulunmuşlardı.

²² S.Selek, *Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, c.1, İstanbul 1982, s.526.

mını ise çeteler teşkil ediyordu. Bu Ermeni kuvvetlerinin bölge itibarıyla dağılımı şöyledir²³:

Antep'te	2.500 kişi (Bunlara Ermeni Alayının iki taburu dahil).
Maraş'ta	2.000 kişi (Bunlara Ermeni Alayının bir taburu dahil).
Hacın'da (Saimbeyli)	1.500 kişi
Urfa'da	1.000 kişi
Zeytun'da (Süleymanlı)	500 kişi
Şar'da	350 kişi
Kozan'da	300 kişi
Adana ve Mersin'de	1.000 kişi
Osmaniye, Haruniye, Bahçe ve İslahiye'de	1.000 kişi

Bu paradoks, Çukurova'da Fransız-Ermeni işbirliğini devam ettirmiş ve müşterek hareket Türkleri tehdit etme şekline dönüşmüştü. Böylelikle kısa sürede Çukurova bölgesinde Ermeni-Fransız zulmünün Türklere yönelmesi neticesini doğurmuştur. Hakim bir millet iken bir anda üçüncü sınıf bir sömürge ahali durumuna düşen ve sahip olduğu toprakları elinden çıkarmaya zorlanan Türk halkının, bu duruma rıza göstermesi düşünülemezdi. Nitekim bütün yurttaki ferdi girişimler şeklinde ve daha çok intikam gayesine dayalı direniş hareketlerinin ortaya çıkmasını engellenememiştir.

Ermenilerin Çukurova Politikası:

Ermenilerin bölgedeki politikalarına ve faaliyetlerine gelince; Ermeniler eski çağlarda yaşadıkları toprakları Asıl Ermenistan adıyla iki kısma ayırmışlardı. Birincisi "*Büyük Ermenistan*" ikincisi ise "*Küçük Ermenistan*". Büyük Ermenistan 15 vilayete bölünmüştü²⁴. Küçük Ermenistan ise, üç vilayete ayrılmış ve Kilikya Ermeni Krallığı adıyla da belirttikleri prensliğin toprakları Kilikya'da, sahil ve dağlık Kilikya olmak üzere iki kısma ayrılmıştı²⁵. Kilikya Ermenistanı'nın sınırları esneklik gösteren ve yüzyıllar boyunca bir çok dev-

²³ S.Selek, *Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, c.1, s.526-527.

²⁴ E.Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976, s.18-21; H.Kemal Türköz, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Ankara, 1983, s.3.

²⁵ M.Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabii Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara, 1990, s.1 vd. Ayrıca bu hususta bkz. Erdal İltar, "İçel'de Ermeni Faaliyetleri", *Kuvayı Milliye Dergisi*, S.178 vd, Mersin 1975.

letlerin işgal ve istilasına uğramış bir geçit ve çarpışma sahası olan bu bölgelerde hiç bir zaman devamlı, mütecanis ve millî bir Ermenistan devleti mevcut olmamıştır. Küçük küçük krallıklar, çoğu zaman bölgedeki büyük devletlere bağlı olarak, muayyen yörelere hükmetmişlerdir²⁶.

Burada şunu da ifade etmek yerinde olur kanaatindeyim; Ermeniler yaratılış itibariyle ancak güçlü olanın yanında yer almışlardır. Örneğin Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle Bizans'a karşı Türklerin yanında yer almışlardır²⁷. Çünkü Türkler o sırada güçlüydüler ve bu asırlarca böyle devam etmişti²⁸. Mondros Mütarekesi'nden sonra ise Türkler zayıf duruma düşmüş bulunuyordu. Üstelik Türk yurdu ucundan kıyısından istila edilmişti. Böylelikle güç başkasının eline geçmiş gibi görünmekteydi. Öyle ise, güçlü olanın yanında yer almaları tabiatları gereği idi.

Ayrıca bir başka husus da; İtilaf Devletleri, Kafkasya'dan Kilikya'ya kadar uzanacak "*Büyük Ermenistan*" fikrinden vazgeçmeyeceklerini ve böyle bir politikayı da Türklere kabul ettirebilecek güce sahip olduklarını tahmin ediyorlardı²⁹. Bu düşünceye ve bu geçmişe dayanarak politikalarını çizmeye çalışan Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu yıkılırken, mutlu sona ulaşabileceklerini zannettiler. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Çukurova'da kargaşa yaratmaya çalıştılar. Mondros Mütarekesi'nden sonra bu kargaşa daha da artmıştı. Bunun üzerine Çukurova yöresine bir Amerikan soruşturma heyeti gelmişti. Çeşitli din, dil ve ırklara mensup halkın ileri gelenlerini toplayarak, Adana'nın idaresi hakkındaki fikirlerini sordu. Bunlardan ortodoks ve katolik Ermeniler Fransa himayesinde bir Ermenistan kurulmasını istediler³⁰. Zaten Fransızlar da, kendi denetimlerinde Kilikya adıyla bir Ermenistan meydana getirmek istiyorlardı³¹.

Mondros Mütarekesi'nden sonra, İstanbul Patriği ve Sis Ermeni Katalikosluğu'nun organizatörlüğünde, Fransız işgalinin kısmî olarak gösterdiği

²⁶ H.K.Türküzü, *a.g.e.*, s.3 vd.

²⁷ ATASE, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Haz. İhsan Sakarya, Ankara, 1984, s.8.

²⁸ Aslında kötü meziyetlerine rağmen Ermeni halkı, dışarıdan tahrik edilmediğinde yüzyıllar boyunca Türk halkıyla birlikte beraber yaşayabildi. Bkz. Salahi R.Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri", *Belleten*, c.XXXVI, S.141 (Ocak 1972), s.49.

²⁹ B.N.Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.1, Ankara, 1973, s.215.

³⁰ Sadi Kocaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967, s.236; ATASE, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.403.

³¹ ATASE, *Atatürk Arşivi*, Kls.3, Dos.1335/4-2, F.9, 9-1: 8; *Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler*, Ankara, 1981, s.16-23.

müşamahadan da yararlanma yoluna gitmişlerdir³². Fransızların Ermenilere göstermiş oldukları bu müşamaha ise; tarihî, kültürel ve askerî bakımdan bölgedeki varlıklarını uzun süre devam ettirmek isteyen Fransa'nın politikasını gerçekleştirmede bir araç olmasıdır. Böylece İtilaf Devletleri Ermenilere müstakil-bağımsız bir devlet vaad etmişlerdi³³. Bu durum Fransız, İngiliz veya Rusların Ermenileri çok sevmelerinin bir sonucu değildi. Bilakis bölgede başta Fransızlar olmak üzere, müstevlilerin çıkarları söz konusuydu. Örneğin Fransa, Çukurova'da kurulacak olan bir Ermeni Devleti'yle Türkiye'nin Suriye'ye doğrudan müdahalesini önleyecek ve bu ise Suriye'deki Fransız ege-menliğine bir güvence teşkil edecekti.

Diğer taraftan, Fransa'nın Çukurova politikası başlıca iki doğrultuda kendini gösteriyordu: Ermenilere askerî harekatta yer verilmesi ve Çukurova'nın idarî yönden Ermenileştirilmesi³⁴. Ayrıca Ermenilerin Kilikya'daki isteklerini destekleyen Fransa, Adana ve İskenderun üzerinde Ermenilerin tarihî rolleri bulunduğunun kabul edilmesine taraftardı. Fransızlar, Ermeni isteklerini desteklemekle beraber, bu verimli topraklardan ayrılmayı da düşünmüyordular³⁵. Böylece o zamanlar Fransa Başbakanı Briand da bu hususta şunları söylemiştir³⁶:

"Adana bölgesi ve Mersin limanıyla İskenderun, doğal ve mükemmel bir körfez teşkil eder. Buna karşılık stratejik savunmayı sağlayacak dağlar, körfezden bir hayli uzaktır. İşte bu sebeptir ki, askerî tesir sahamızın sınırlarını, Ermenilerin rıza ve istekleri üzerine, daha ötelere götürmek istedik."

İşte bu olaylara paralel olarak, Fransızlar işgalden hemen sonra, vaktiyle Türkiye'den göç ettikleri kabul edilen 100.000 Ermeni'nin Türkiye'ye dönmelerini istedi³⁷. Bunun üzerine 1915 tehcirinde Anadolu'dan çıkarılan Ermenilerden 100.000 kadarı Çukurova'ya gelerek, 70.000'i Adana ve köylerine, 12.000'i Dört Yol'a, 8.000'i Hacı'n'a, geri kalanı da Kozan civarına ve ayrıca Maraş ve Zeytin'a da 50.000 Ermeni yerleştirilmiştir³⁸.

³² C.Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi.*, İstanbul, 1983, s.287-288.

³³ S.R.Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c.1, Ankara, 1973, s.43.

³⁴ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, Ankara, 1988, s.180-181.

³⁵ ATASE, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.402-403.

³⁶ ATASE, a.g.e., s.402.

³⁷ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1971, s.45-46; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c.2, Ankara, 1978, s.206.

³⁸ K.Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1985, s.279-280; C.Yurtsever, a.g.e., s.289; Tevfik Coşkun, *Kadirli Milli Mücadelesi ve Hatıralar*, Kadirli 1967, s.25.

Ermenilerin Çukurova'ya gelişlerini Bremond eserinde şu şekilde anlatmaktadır; bunun için okullar, iş yerleri ve atölyeler organize olundu. Aynı zamanda 1919 yılı sonlarında 60.000 Ermeni'nin bulunduğu Adana'daki yığılmayı önlemek için, aşağıdaki şekilde yeniden yerleşme oluşturuldu: Hacın 8.000, Hassa 1.000, Dörtyol 12.000, Osmaniye 1.000, Misis 1.200-1.500 arası, Abdioglu 1.000 civarında, Nacarli 1.000 civarında, İncirlik 1.200, Tarsus 3-4.000 arası, Mersin 2-3.000 arası. Bundan sonra ise Kilikya'daki Ermenilerin sayısı 1919 yılı sonunda 120.000 kişiye ulaşmıştı³⁹. Bu olayı yaşayanlardan Ceyhanlı Hamit Selçuk şöyle anlatmaktadır⁴⁰: "*Fransız işgaliyle beraber eski göçen Ermeniler geldiler. Sonra da beraber geri gittiler*". 4-6 Kasım 1919 tarihlerinde Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın 12. Kolordu Komutanlığına gönderdiği bir yazıda; Ermeni nüfusunun çoğalmasından dolayı Anadolu'dan ve Amerika'dan Adana'ya gönderilen muhacirlerin durdurulması⁴¹ istenmektedir.

Zaten İngiliz ve Fransızlar, güneyi Ermeni milisleriyle birlikte işgal etmişler, Adana'da bulunan Ermeniler işgalcileri yollara halılar sererek karşılamışlardı⁴². Böylece Fransız-Ermeni işbirliği devam etmiş, müşterek hareket⁴³, Türkleri tehdit etme şekline dönüşmüştü⁴⁴. Bu davranış Çukurova ve Güneydoğu Anadolu için bir felaket olmuştu. Bu durum bölgede Fransız-Ermeni işbirliğini ve bunun tabii sonucu olarak da Ermeni taşkınlıklarını görüyoruz.

Bu sırada Ermeniler bazı cemiyetler kuruyor ve bu cemiyetler vasıtasıyla faaliyete geçiyorlardı. Bu cemiyetlerden birisi *Gençlik Dernekleri* idi. Çukurova'ya gelen Ermenileri müstahsil duruma getirmek, Türkleri Fransız makamlarına jurnallemek ve gençlerini siyasi cemiyetlerle yetiştirmek yönün-

³⁹ E.Bremond, *La Cilicie En 1919-1920*, Paris 1921, s.11-12.

⁴⁰ Hamit Selçuk (Yaş 82, Derleme tarihi 6 Ağustos 1987).

⁴¹ ATASE, Arş.5/2068, Kls.303, Dos.8-16, F.146-3. Ayrıca bkz. ATASE, Arş.1-1, Kls.48, Dos.15-185, F.26; ATASE, Arş.1-16, Kls.186, Dos.25-93, F.18. Bu olayları kesin olarak doğrulayan, İstanbul'dan Kayseri'nin Evrek köyüne gönderilen bir Ermeni papaz, Jamanak gazetesine gönderdiği mektupta; "...Teşrini evvel'in (Ekim) birinde (1919) Adana'ya vasil olduk. Nazarı dikkatimizi celbeden Ermeni muhacirlerinin çadırları oldu. Şehrin haricinde çadırlardan mürettep bir şehir daha teşkil etmiş idi". Bu konuda bkz. "Bir Ermeni Rahibinin Mektubu", *Vakit*, 28 Kasım 1920, S.770, İstanbul, 1920; Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.1, s.228.

⁴² F.R.Atay, *Çankaya*, İstanbul, 1984, s.237.

⁴³ Fransızlar Çukurova'yı işgal ederken yerli hristiyanlar da (Ermeniler) bunlara yardımcı olmuşlardı. Bkz. Wayne S. Vucinich, *The Ottoman Empire*, Newyork 1979, s.182.

⁴⁴ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.2, s.457 vd.

den gayret sarf ediyorlardı. Sık sık gösteriler düzenliyorlar ve her fırsattan yararlanarak, hülyasını güttükleri Ermenistan krallığının bayrağını çekiyorlardı⁴⁵. Ermeniler bu fırsattan azami derecede istifade etmek ve Fransızların gözüne girebilmek için Türklere karşı tecavüzlere başlayarak, ikinci bir cemiyet olarak da *Ermeni İntikam Alayı*'nı kurdular⁴⁶. Bu konuda Ali Saip⁴⁷:

"Adana'da teşkil edilen Ermeni İntikam Alayı alenen zulüm ve itisaf bayrağını açmış idi. Fakat bu alay kimden intikam alacaktı? Ordu terhis edilmiş, Adana vilayeti kontrol altına alınmış idi. Fransızlarca bu ünvan altında bir alay teşkiline nasıl muvafakat ediyorlardı. Bu intikam alayına ne lüzum vardı. Fakat onların hedefi yalnız Türk Hükümeti, Türk hakimiyeti değildi, bizzat Türk hayatına kast idi ve bilhassa onu yaşatmamak, onu boğmak öldürmek idi" demektedir. Nitekim Ermeni intikam hareketleri Şubat 1919'da korkunç bir artış göstermiştir. Fransızlar bile buna tahammül edememişler ve Ermeni Gönüllüleri'nden bir taburu dağıtarak, 1 Mart 1919'da Port Said'e göndermişlerdi⁴⁸. Buna rağmen, Ermenilerin vahşiyane hareketleri oldukça hızlı bir şekilde devam etmişti⁴⁹.

Ayrıca Fransızlar Çukurova'da, Türklerin elindeki silahları toplamışlar ve diğer yandan ise Ermenileri Türklere karşı silahla donatmışlardı⁵⁰. Bunun üzerine Temsil Heyeti Başkanlığı tarafından, Albay Refet Bey'e gönderilen bir telgrafta; Adana'da halkın durumunun iyi gitmediği, Fransızların Maraş

⁴⁵ Tahrik amacıyla da zaman zaman Adana caddeleri Ermeni bayraklarıyla süslenmeye çalışılıyordu. Bkz. "Adana Ahvalı", *Hakimiyet-i Milliye*, 16 Şubat 1336, S.9, Ankara, 1920. Ayrıca 18 Mart 1919'da Fransa'nın Beyrut'taki Suriye-Kilikya Olağanüstü Komiseri Picot'nun Adana'ya gelişinde, Fransız bayraklarının yanı sıra Ermeni bayraklarıyla da selamlanmıştı. Bkz. K.Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara, 1970, s.34. Bundan sonra Ermeniler kısa sürede silahlanarak, "Ermeni Milis Teşkilatı" nı kurmak üzere harekete geçmişler ve Fransızlar da bu isteklerini kabul etmişlerdi. Bkz. B.Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.1, s.370.

⁴⁶ General Gouraud'nun, emrinde bulunan altı taburdan üçü Ermenilerden meydana gelmişti. Bunların teşkiline 1916'da Başbakan Briand tarafından başlanmış ve bir "Ermeni Alayı" kurulmuştu. Türkler buna "Ermeni İntikam Alayı" adını vermişlerdi. Bkz. Yahya Akyüz, a.g.e., s.180 vd. Ayrıca Fransızlar tarafından bazı Türk köylerine gönderilen Ermeni "İntikam Ekipleri" meydana getirilmişti. Bkz. S.R.Sonyel, a.g.e. c.1, s.202.

⁴⁷ Ali Saip, *Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara, 1340, s.14.

⁴⁸ G.Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s.45-46; S.Tansel, a.g.e., c.2, s.206.

⁴⁹ S.R.Sonyel, a.g.m., s.45.

⁵⁰ HTVD, S.18 (Aralık 1956), Ankara, 1956, Belge no. 463; ATASE, *Atatürk Arşivi*, Kls.23, Dos.1336/13-1, F.32, 32-1: 3; *Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler*, s.126-131. Bu hususta General Gouraud'nun muhtıra örneğinde detaylı bilgi verilmektedir. Bu muhtırada Fransızlar tarafından dağıtılan silahlarla Ermenilerin müslüman halkı katliamdan geçirdikleri açıkça belirtilmektedir. Bkz. B.Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.2, s.447 vd.

ve Urfa'da yaptıklarını aynen Adana'da da tatbik ettikleri, Ermenileri silahlandırdıkları ve bunları müslüman halka saldırttıkları, Kozan civarında müslümanlardan toplanan silahları ve hatta hayvanatı dahi Ermenilere verdikleri, adı geçen civarda Hamamköyü, Kurdoğlu Çiftliği, Toklubey Çiftliği, Çolakhasan, Yassıçalı, Mehmetağa ve Kabasakal köyleri Ermeni jandarma ve gönüllüleri tarafından tamamen tahrip edildiği ve bu köylerden kaçan müslüman halkın Ceyhan ve Karsantı taraflarına hicret ettikleri ve Bucak civarında diğer bir kaç köyün yakıldığı haber alınmıştır. Fransızlar bu durumda Çukurova'da yaşayan halk arasında intikam tohumlarını ekerek, Ermenilerin Türkleri katletmesini teşvik etmekteydiler⁵¹, şeklindeki haberiyle de olayların korkunç boyuta ulaştığı belirtilmekteydi.

Adana'da kısa bir süre vali vekili olarak bulunan Esat Bey ise anılarında şunları söylemektedir⁵²:

"Adana'nın Ermeni murahhası Muşih vardı. Avrupa'da tahsil görmüş, genç ve halis bir komitacı idi. Kendisinin oturduğu binanın altındaki dükkanlarda bomba yapıyordu. Bir gün bir bomba infilak eder, bina berheva olur. Binanın enkazı altında ve sandık içinde bombalar çıkar. Kiliseleri ve reis-i ruhanilerin oturdukları yerleri bile böyle silah depoları ve birer fesat ocakları haline getirmişlerdi. Bundan başka mukaddesata, ibadethanelere kadar el uzatmışlardı, ezcümle akşam ve yatsı ezanları minarelerden okunurken Ermeniler tarafından kurşun atılmak suretiyle müezzinlerin hayatlarını tehlikeye koymuşlardı. Bu kabil sarkıntılıklar işgal memurlarının gözleri önünde ve memleketin içinde yani nüfus kesafeti inzibat vesaiti kuvvetli bir yerde oluyordu. Kırılarda köylerde artık ne yapmazlardı...."

Bu durumlara şahit olan Gani Girici, bir olayı şöyle anlatmaktadır: *"Ermeniler, Adana'daki Hacı Bayram Camiinin minaresine köpek çıkardılar ve havlattılar. Bundan sonra, Türkler ezanınız okunuyor, namaz kılmaya gidin dediler"*⁵³. Ayrıca Ermeniler Türk dükkanlarını 10 Şubat 1919 tarihinden itibaren yağmalamaya başladılar. 25 Şubat da ise, sarraf Vanlı Ahmet Efendi-

⁵¹ HTVD, S.13 (Mart 1955), Ankara, 1955, Belge no. 350; Abdullah Halaçoğlu, *Hatıralarım*, (Yayınlanmamış), Kozan 1990, s.1'de; *"...Bir gün 50 kadar Ermeni çetesi gelerek, Hamamköyü'ne gidiyor, orada değirmenciği öldürüyor ve değirmenini yakıyorlar. Daha sonra Kurdoğlu Çiftliği'ni yakıyorlar, sonra Çolakhasan köyünü ateşe veriyorlar..."* diyerek, belgeye doğruluk kazandırmaktadır.

⁵² Esat Özoguz, *Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları*, İstanbul, 1935, s.27; K.Gürün, a.g.e., s.278'de; *"Fransızlardan cesaret alan Ermeni göçmenleri oralardaki müslümanlara zulme başladılar. Ceyhan'da Yunus Hoca'yı ezan okurken vurdular..."* diyerek, olaylara açıklık getirmektedir.

⁵³ Gani Girici, *Derlediğimiz Hatıralar*, (yaş 88, Derleme tarihi 30 Temmuz 1988), Adana, 1988.

'nin evi talan edilerek ve kendisi süngülenerek, delik deşik bir vaziyette şehit edildi⁵⁴. Böylece Fransızlar, haksız işgallerinden sonra, halka karşı çok fena hareketlerde bulundular ve bunları Fransız üniforması altında Ermenilere yaptırdılar⁵⁵. Bu konuda TBMM Gizli Oturumunda M.Kemal şöyle demiştir⁵⁶:

"...Denebilirki, her ne sebeple olursa bu memlekette Ermenilerle milletimiz arasında bir takım kanlı vekayi cereyan etmiştir. Bu iki milletin birbirine ve bilhassa Ermenilerin milletimize karşı kuvvetli buuz ve adavetleri vardır. Binaenaleyh Ermenileri bize taslit etmek, ahali-i islâmiyeye taslit etmek, bittabi gayet yanlış hareketti. Çünkü, Ermenilerin gayesi -bilhassa himaye ve siyanet görüldükten sonra- Kilikya'da, Antep'te, Maraş'ta, Urfa'da, her nerede bulurlarsa ahali-i islâmiyeyi imha etmektir. Oralarda bulunan zavallı kardaşlarımız pek acı muamelelere maruz kalmışlardır..."

Fransızların desteği ile Ermeniler, Çukurova'da yaşayan Türk halkına karşı aşırı bir şekilde acımasız olarak eylemlere giriştiler. Ermeniler yapacakları bu eylemlere silah temin etmek için, Türk jandarmalarının idaresinde bulunan ve içerisinde silah bulunan depoya yaptıkları baskın sırasında Jandarma Okulu Muallimi Osman Efendi ve iki jandarmayı, ayrıca sivil halktan da iki kişiyi şehit ettiler⁵⁷. Bu hadiselerden başka, 11 Haziran (1920) günü öğleden sonra ise çaresiz bir grup halk Kâhyaoğlu Çiftliği'ne vardıklarında, otuz kadar Ermeni'den oluşan bir çetenin saldırısına uğrayarak, bütün erkekler bir eve, kadınlarla çocuklar diğer bir eve doldurularak, kırküç erkek, yirmibir kadın ve sayısı tespit edilemeyen çocuklar kamadan geçirilmiş ve kadınların kollarını ve kulaklarını kesmek suretiyle bilezik ve küpelerini de almışlardır⁵⁸.

⁵⁴ Ali Saip, a.g.e., s.12; D.Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961, s.134; Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s.703; A.Alper Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul, 1982, s.230-231.

⁵⁵ Kâzım Öztürk, *Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*, c.1, Ankara, 1981, s.142; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c.1, Ankara, 1985, s.7.

⁵⁶ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c.1, s.7; K.Öztürk, a.g.e., c.1, s.143.

⁵⁷ Gani Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Milli Mücadele'nin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, 26 Aralık 1977, Adana, 1977.

⁵⁸ *HTVD*, S.14 (Aralık 1955), Ankara, 1955, Belge no. 372; ATASE, Arş.1/4282, Kls.593, Dos.5-139, F.38-6; A.Alper Giray, a.g.e., s.229; "Ermeni Fecayii", *Hakimiyet-i Milliye*, S.39 (17 Haziran 1336), Ankara, 1920; Gani Girici, "İşgalci Fransızların Yüz Karası 10 Temmuz 1920, 68 Yıl Önce Kaç-Kaç", *Ekspres*, 11 Temmuz 1988, Adana, 1988, s.5; D.Arıkoğlu, a.g.e., s.132; M.Hocaoğlu, a.g.e., s.702; Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918*, İstanbul, 1987, s.121; "5 Ocak Görülmemiş Bir Zulmetin Boğulduğu Gündür", *Dirlik*, S.776 (5 Ocak 1966), Adana, 1966; Ahmet Remzi (Yüreğir), "Abdulgani Efendi'ye" başlıklı 14 Ağustos 1336 tarihli verilen görev belgesi ve raporu. Bu konuda bkz., Süleyman Hatipoğlu, *Orta Toros Geçitlerinde Türk-Fransız Mücadelesi (1915-1921)* Antakya, 1999.

Çukurova'da olan bu hadiseler üzerine M.Kemal Paşa, Bursa'da 56. Fırka Komutanı Miralay Bekir Sami Efendi'ye gönderdiği telgrafta; "*Gelecekteki durumun General Gouraud'ya bildirilmesi ve kumandan Brissot'ya vaziyetin hemen tebliğ edilmesi maksadıyla; Çukurova'da, islâm ahalisine karşı yapılan bu hareketler, halkın galeyana gelmesine vesile olmuştur. Bu hadiselerle derhal son verilmesi istenilmiş, aksi takdirde vuku bulacak hadiselerden hiç bir mesuliyeti kabul edemeyeceğini*" bildirmiştir⁵⁹. Bu telgrafa rağmen, Çukurova'daki Ermeni mezaliminin önüne geçilememiştir. Yine 12 Haziran 1920'de Yüreğir ovasında 150 kişiyi öldürmüşler ve bir o kadarını da yaraladıkları yetmezmiş gibi Çotlu Köyü'nde de 5 çobanın gözlerini oymuşlardır⁶⁰. 15 Haziran 1920 tarihinde ise, Camili ve Dedepınar köylerinde Türk çeteleri var bahanesiyle Feytullah Çiftliğine toplanan Ermeni komitecileri 500 kadar kuvvetle iki köyün halkından ve etraftaki aşiretlerden biriken 175-200 kişi kadar silahsız kadın ve çocukları şehit ederek, evlerini de yakıp yıkmışlardır⁶¹.

Başka bir hadise de şöyle cereyan etmiştir: İşgalcilerden Sancak Guvarnörü ve Harp Divanı Başkanı olan Kolonel Normand, sanki Ermeni komitecilerinin elinde bir maşa olmuştur. Bir çok Türk'ün haksız yere, müdafaası alınmadan idamına emir vermiştir. Kolonel Normand eski garaj (şimdiki Merkez Camii) civarından geçen Seyhan nehri kenarında gözlerini bağlatmadan yirmi iki Türk'ü kurşuna dizdirmiş ve bu işi de bizzat Ermeni çetelerine yaptırmıştı⁶².

Fransızlardan yüz bulan Ermeniler, yaptıkları yetmezmiş gibi bir de Şişmanyan Hükümeti'ni kurdular (16 Haziran 1920)⁶³. Türk-Ermeni davalarını

⁵⁹ HTVD, S.14 (Aralık 1955), Ankara, 1955, Belge no. 372.

⁶⁰ ATASE, Arş.1/4282, Kls.593, Dos.5-139, F.37.

⁶¹ Ahmet Remzi, a.g.r.; "Ermeni Fecayii", *Hakimiyet-i Milliye*, S.39 (17 Haziran 1336), Ankara, 1920'de bunlara ek olarak, Adana'nın 10 km. doğusundaki İncirlik Köyü'nde 9 Haziran 1336 (1920)'de Ermeni çeteleri bütün köy halkını bir yere doldurup bomba ile havaya uçurmuşlardır, şeklinde yazılmaktadır; G.Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Milli Mücadele'nin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, 26 Aralık 1977, Adana, 1977; G.Girici, "İşgalci Fransızların Yüz Karası 10 Temmuz 1920, 68 Yıl Önce Kaç-Kaç", *Ekspres*, 11 Temmuz 1988, Adana, 1988.

⁶² Gani Girici, *Özel Arşivinden*; Ahmet Remzi, 14 Ağustos 1336 tarihli Abdulgani Efendi'ye başlıkla hazırlanmış bilgi ve görev raporu, Bu konuda bkz., S.Hatipoğlu, *Orta Toros Geçitlerinde Türk-Fransız Mücadelesi*, s.58.

⁶³ ATASE, Arş.1-4282, Kls. 597, Dos. (328-A)-147-A, F.59; G.Girici, "İşgal ve Milli Mücadele Hatıraları, Ahmet Remzi Yüreğir'in Kurtuluş Anılarından", *Yeni Adana*, 21 Aralık 1978, Adana, 1978.

halletmek üzere kurulmuş olan bu Ermeni Hükümeti, şimdiki merkez bankasının yerinde bulunan büyük kiliseyi merkez yapmış ve bu vesileyle, Ermeni Hükümeti polis, jandarma ve askerî teşkilatını da kurmuştur. Ermeniler bu hükümetin varlığından faydalanarak, uydurma alacak veya seferberlikte sürgüne giderken Türklere emanet olarak hayvan, eşya vesair gibi şeyler bıraktıklarını bahane ederek, davacı olmaya başladılar. Dava edilen Türk zengin ise hem parası alınmıyor, hem de parası olmayanlarla birlikte kilisedeki Şişmanyan Hükümeti'ne götürülerek, akıbeti meçhul hale getiriliyordu. Bu meçhuliyet Adana'nın düşman işgalinden kurtarılmasından sonra, adı geçen kilisenin aranması sırasında alt kısmında tespit edilen sığınaklarda yüzlerce Türk'ün katledildiğinin görülmesiyle aydınlığa kavuşmuştur⁶⁴.

Çukurova yöresinde adeta Ermeni mezbahaları kurulmuş, buralarda Türklere kesilmiş, Adana'da Türk kanı kıyasıya akıtılmış, insan mezbahalarına sürüklenerek götürülen Türklere, buralarda boğazlanmıştı. Bu olaylarda, Ermeni Kilisesi baş rolü oynamıştı. Adana sokaklarında çocuk, ihtiyar, kadın, kız, genç demeksizin insanlar parçalanarak, çengellere takılmış, böylece bu vahşet hareketleri tarihe lanet ve esef dolu sayfeler halinde geçmişti. Çengellere çok defa diri diri geçirilen talihsizler de olmuştu. Feryad ve ızdırap içinde diri diri çengele takılmış olan Türk çocukları satırlarla parçalanmıştı. Ermeniler böyle hareketlerde birbirleriyle yarış halindeydiler⁶⁵.

Adana'da kilise avlusu kazılarak derin bir mezarlık haline getirilmişti. Bu mezarlık 2.000 kişi alacak kadar kazılmıştı. Mezbahada parçalanmasına gerek duymadıklarını bıçaklayarak çukura atmışlardı. Çukura atılanların çoğu kurşunlanmış, veyahut da başına bir çekiçle vurularak öldürülmüş, ölmese de atılmış olduğu çukurda inleyerek can vermişti⁶⁶. Bu durumdan endişe duyan

⁶⁴ G.Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Milli Mücadele'nin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, 30 Aralık 1977, Adana, 1977; G.Girici, "İşgal ve Milli Mücadele Hatıraları, A.Remzi Yüreğir'in Kurtuluş Anıları'ndan", *Yeni Adana*, 21 Aralık 1978, Adana, 1978.

⁶⁵ Yusuf Ayhan, *Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu*, Adana, 1963, s.29; Hatice Tınaz (Avşar), (Yaş 76, Derleme tarihi 4 Temmuz 1989, Adana'nın Yüreğir ilçesine bağlı Kayarlı Köyü'nden). Adı geçen şahıs bu olayları şu şekilde anlatmıştır: "Kaç-Kaç sonrası köyümüze döndüğümüzde, insanlarla hayvanları bir araya koyup gaz dökerek yakmışlar. Köyümüzde sadece dört duvar kalmıştı. İnsanlarla, hayvanları memeğinden çengellemişler, hamile kadınların karınlarından çocukları çıkararak öldürmüşler" diyerek, Yusuf Ayhan'ı doğrulamaktadır.

⁶⁶ Y.Ayhan, a.g.e., s.30. Hatice Tınaz bu olayları yine şu şekilde anlatmaktadır: "Gençlerimizi, kızlarımızı kiliselere -şimdiki Merkez Bankasının bulunduğu yer- doldurdular, çıplattılar, zil takıp oynattılar ve sonra da ırzlarına geçtiler ve daha sonra da keserek mahzenlere attılar" diyerek, Yusuf Ayhan'ın yazdıklarını doğrulamaktadır.

Türk insanını, şehrin hemen yakınında bulunan, bağına ve bahçesine gidemez hale getirmişlerdi⁶⁷.

Böylece işgalciler, şehirde yaşayan Türkleri kaçırmak için şiddeti arttırdılar. Her gün ölüm korkusu ve katliam havadisleri yaydılar; bir yandan da işkence ve zulmü fazlalaştırdılar⁶⁸. Bu haberler ve olaylar üzerine halka karşı katliam yapılmasından endişe ediliyordu. Bu endişeyi Mustafa Kemal şöyle dile getirmişti: "*Adana vilayeti dahilindeki müslümanlar, tepeden turnağa kadar teslihi edilen Ermenilerin tehdidi altında, her dakika katliama maruz bulunuyorlardı*"⁶⁹. Mustafa Kemal'in de belirttiği gibi müslüman ahali Ermeni katliamı ile karşı karşıya gelmişti.

Kaç-Kaç Hadisesi:

Kaç-Kaç⁷⁰ olayına da gelince; yavaş yavaş şehri terkeden Türk aileleri 10 Temmuz 1920'de tamamen genel bir kaçışa başladılar. 10 Temmuz'daki katliam söylentisi hemen hemen bütün şehirdeki Türkleri kaçırmaya mecbur etmişti⁷¹. Ermenilerin kasıtlı olarak yaptıkları katliamlar ise şehirde asayiş bozmuş ve halkın kaçmasına zemin hazırlamıştı. Bu durumu anlayan halk da düşmandan temizlenmiş Toroslara sığınmak için harekete geçti. Fakat, Adana'dan çıkış zor idi. Her tarafta Ermeni çeteleri her an müslüman Türk'ün can güvenliğini tehdit ediyorlardı. Bu büyük bir tehlike idi. Asıl mesele bu olup, Toroslara sığınmaktan amaç ise kaçıp kurtulmaktan daha çok, orada teşkilatlanıp, Adana'yı düşman istilasından kurtarmaktı.

Bu durumun farkına varan Fransızlar, 9 Temmuz 1920 tarihinde Ermeni komitecileri ile düzme bir oyun tertip ederek; müslüman halkın şehri boşaltmalarını kolaylaştırmak için güneydeki bahçeler tarafına Cezayirli müslüman askerlerini nöbetçi koyup, bu duruma müsamaha gösterdiler⁷². 10 Temmuz sabahı iki saat süren silahların müslüman mahalleleri üzerine sıkılmasından sonra Türkler, koltuklarında birer bohça ile Oba yoluna doğru

⁶⁷ HTVD, S.17 (Eylül 1956), Ankara, 1956, Belge no. 429.

⁶⁸ Damar Arıkoğlu, a.g.e., s.162.

⁶⁹ Mustafa Kemal, *Nutuk*, c.1, s.381.

⁷⁰ Kaç Kaç olayı için bkz., Süleyman Hatipoğlu, *Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozantı Kongresi*, Ankara, 1989, s.52 vd.

⁷¹ D.Arıkoğlu, a.g.e., s.162.

⁷² K.Ener, *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, 1963, s.79.

kaçmaya başladılar⁷³. Çarşıdaki Türkler dükkanlarını kapamadan, evde kadınlar eşyalarını ve yiyecek bir şey almadan şehrin batı ve güney taraflarına, yani oba semtlerine kaçmaya başladılar⁷⁴. Kaç-Kaç yolculuğuna ova köylüleri de, paniğe kapılarak iştirak etmişlerdi⁷⁵. İşte bu ana-baba yurdunu ve evini mahşeri bir vaziyette terk ederek kocası karısını; çocuğu anasını bulamayan, bu günün adına işgal tarihinde Kaç-Kaç denilmiştir⁷⁶. Kaç-Kaç gerçek anlamda bir millî kıyam olup, zulme karşı yapılan bu sessiz direniş nesillerden nesillere intikal edecek, hiç bir zaman unutulmayacaktı⁷⁷.

10 Temmuz günü Fransız uçakları, sabahın erken saatlerinden, öğlene kadar bu Kaç-Kaç kafilesine katılanların üzerlerine bomba ve sivri çiviler atmışlardı. Zalim Fransızlar Türkleri burada da rahat bırakmamışlar ve böylece bazılarının ölümlerine sebep olmuşlardı⁷⁸. Kaç-Kaç sırasında bulunan Abdulkadir Bilginer kitabında olayı şöyle yazmaktadır⁷⁹:

"...Bizler dikenli ve tozlu yollarda, kuşları uçurtmayan kasıp kavuran güneş tepemizde; etrafımızda vicdansız süngülü askerler, durup dinlenmeden yürüyorduk....askerler arasında çok sayıda Ermeniler de vardı. Elleri istedikleri fırsat geçmiş, bizlerden intikam alıyorlardı. Ara sıra: 'Alçak Dacikler' deyip gülüyorlardı-Dacik Ermenice Türk demekmiş-. Kafilenin arasına tüfeklerle giremiyorlardı. Canı yananlar bir hadise çıkarabilir korkusu vardı. Bir ara solumuzda acı bir kadın sesi, bağırışlar, itişip kakışmalar oldu. Yaşlı bir

⁷³ "Adana'nın Kara Günü (10 Temmuz 1336)", *Yeni Adana*, S.124 (10 Temmuz 1337), Pozantı 1921; K.Ener, *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, s.79; Hatice Başcı (Yaş 91, Derleme tarihi 4 Ağustos 1987), Karataş İlçesi Fevziye Köyü sakinlerinden) bu olayları şöyle anlatmaktadır: "Kaç-Kaç'ı hatırlıyorum, kaçmak için hazırlık yaptık, arabalara eşyalarımızı yükledik. Bu sırada köye bir Fransız subayı geldi ve köylülere; 'siz kaçmayın, size bir şey yapamaz'lar dedi. Bunun üzerine biz kaçmaktan vaz geçtik" şeklinde yapmış olduğu açıklamada, Kaç-Kaç'a ova köylülerinin tamamının katılmadığı anlaşılmaktadır.

⁷⁴ G.Girici, "İşgal ve Milli Mücadele Hatıraları, A.Remzi Yüreğir'in Kurtuluş Anılarından", *Yeni Adana*, 21 Aralık 1978, Adana, 1978; G.Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Milli Mücadele'nin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, 30 Aralık 1977, Adana, 1977.

⁷⁵ D.Arıkoğlu, a.g.e., s.163; Ayşe Şumnu (Yaş 80, Derleme Tarihi 31 Temmuz 1988 Ceyhan halkından) Kaç-Kaç olayını bana şöyle anlatmıştır: "Gâvur geldi dediler; iki at arabası ve biri de öküz arabası ile kaçtık. Ceyhan'dan Yapalak'a, oradan da Burnaz'a gittik. Burnaz'da bir veya iki gece kaldık, tekrar Yapalak'a geldik. Yapalak emin yerd, gâvurdan uzaktı. Bir müddet burada kaldıktan sonra Ceyhan'a döndük, bir de ne görelim, gâvurlar Ceyhan'ı yakmışlar".

⁷⁶ G.Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Milli Mücadele'nin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, Adana, 1977.

⁷⁷ Y.Ayhan, a.g.e., s.55.

⁷⁸ D.Arıkoğlu, a.g.e., s.163-164.

⁷⁹ Abdulkadir Bilginer, *Kaçkaç'ta Bir Çukurova Çocuğu*, Bursa 1983, s.44-45.

nineye çabuk yürü diye dipçik vurmuşlar. O ana kadar ufak tefek homurdanmalar dışında yürüyüş oldukça sakindi. İhtiyar nineye yapılan bu alçaklığa halk dayanamadı. Askerlere saldıranlar bile oldu. Fransız askerleri daha çok ateş açarak, halkı tehdide başladılar. Askerlerin bütün güvenceleri havya silah sıkmaktı. Ermeni olduğu anlaşılan bir asker ise: 'Sinirlenmeyin sonunuz daha fena olur' dedi ve yürüdü...." artık halk yavaş yavaş Toroslara göç ederken, paralı olanlar ise daha içerlere kaçmışlardı⁸⁰.

O günlerde Pozantı'da yayın yapan Yeni Adana Gazetesi daha sonra bu Kaç-Kaç olayından şu şekilde bahseder⁸¹:

"Adana'nın Kara Günü (10 Temmuz 1336/1920)

Geçen sene Fransızlarla akd edilen mütarekenin nihayet bulunduğu günleri takip eden günlerde Fransızlar, ateşlenmiş Ermeniler, gayz ve ihtirasla zavallı islâmların başına bela kesilmişlerdir. Her geçen gün Adana için kanlı bir matem gölgesi bırakıyordu. Kafkas dağlarından gelen haydut 'Şişmanyar' Ermeni kilisesinde bir hükümet tesis etmiş burada sokaklardan toplanan islâmlar bin bir türlü engizisyon cezalarıyla idama gönderiliyordu. Bütün şehri zulüm, felaket doldurmuştu.

Sırtlan hisli Bremond, Dufieux celladlarına emir vermiş memleket kan ve ateşle boğuluyordu. Bu hainlikler gittikçe artıyor. Bu son müslümanların kalbi zulüm korkusuyla titriyor. Kafile kafile kadın, çocuk yollara dökülmüş şehrin cenubuna doğru akıp gidiyordu.

Temmuz'un onuncu günü şehir bir mezbaha halini aldı. O gaileden yarım saat sonra tertip edilen ihtilal başlamış, şehrin Ermenilerle meskun olan aksamından ceheennem bir ateş açılmıştı. Yollarda, sokaklarda bir çok zavalıların cesetleri yatıyor. Kızlar, kadınlar canlarını kurtarmak için yalın ayak,

⁸⁰ D.Arkoğlu, a.g.e., s.164. Hatice Tınaz bu olayları bana şu şekilde anlatmıştır: "Köyümüzün yarısı -Adana'nın Yüreğir ilçesine bağlı Kayarlı Köyü- Ermeni idi. Biz çocuktuk, önceleri Ermeni çocuklarıyla kardeş gibiydik, onlarla oyun oynardık. Fakat işgalden sonra bu durum bozuldu. Oyun oynarken, Ermeni arkadaşlarımız bize; 'azkaldı, iki gün sonra honi ile ağzınıza sıcacağız' dediler. Bundan sonra rahatımız bozuldu. O sırada Kaç-Kaç başlamıştı. Babam (Mehmet Aşar) bizi toparladı ve kaçtık. Döndükten sonra köyümüzde kaçmayan müslümanların hepsini yakmışlar. Babam, bunların kemiklerini toparlayarak toprağa gömdü. Kaç-Kaç sonrasında Ermeniler; Eğriağaç, Horlar, Asmalı, Tokuç, Kötüköyü, Dursunlu, Arapköyü, Kesmeburun, Solaklı, Pekmezsuyu, Şihmurat, Tanrıverdi, Kayarlı, Hınnepli, Kumrulu ve Kızıлтаhta köylerinin, tamamen yanmış olduğunu gördük" demiştir.

⁸¹ "Adana'nın Kara Günü (10 Temmuz 1336)", Yeni Adana, S.124, Pozantı 1921.

baş açık temmuz güneşinin kızgın alevleri içinde yükselen, kesif tozlara boğularak akın, akın hicret ediyorlardı. Anasını kayıp eden yavrular, göğsü delinmiş yavrusunun üzerine kapanan ak saçlı analar namusu üzerine titreyen bakirelerle ovalar, obalar dolmuştu.

Hicret başlamış, kanlı eller ufka doğru yükselmiş sırtlan sadaları bu kafaların arkasından yükseliyordu. Günler geçti. Gülistan gibi kıymetli memleketimiz baykuş yuvalarına döndü. Kanlı eller saf-ı Seyhan kenarında yıkandı. Türk hazineleri yağma edildi.

Bu gün hâlâ kulaklarımızda uğuldayan bir çok zehirli sedâlar var. (Geliyorlar, doldururlar..... ah namusum... yavrum) bu sözleri her ağız ayrı ayrı söylüyor.

Beş yüz senelik yuvasından uzaklaşıp gidiyordu. 10 Temmuz kara gün, binlerce islâm mezarının açıldığı gündü".

Kaç-Kaç olayı Adanalıları gerçekten sarsmıştı. Bu hadise Fransızlar için de kötü bir puandı. Türkler kaçmışlardı ancak bunun intikamını almak için hazırlanıyorlardı. Onlar sadece canlarını kurtarmak için kaçmamışlardı, Toroslarda Millî Teşkilât'a dahil olarak Adana'nın kurtuluşu için savaşmak amacıyla kaçmışlardı. Kaç-Kaç'ta gizlenen millî ruh bu idi⁸². 10 Temmuz 1920'de binlerce Adanalının, cehennemi bir sıcakta, toz toprak içinde, sefil, perişan bir vaziyette gerçekleştirdikleri bu kaçış, Fransızlarla Ermenileri memnun etmişti⁸³.

Ermenilerin Kilikya Devleti Kurma Girişimleri:

Meydana gelen Kaç-Kaç olayından sonra, Ermeniler ve bilhassa Ermeni Şişmanyân Hükümeti ve komitecilerin; "*Şehirde Türk kalmadı. Bize verdiğiniz vaadinizi yerine getiriniz. Biz Kilikya Hıristiyan Cumhuriyeti kuracağız*" diyerek, resmen Fransız Genel Valisi'ne müracaat etmişlerdi⁸⁴.

Bu arada Ermeniler Fransızların Çukurova'dan çekileceği propagandasını yaymaya başlamışlardı. Bunun üzerine, Ermenilerin lideri durumunda bulunan Dr.Mihran Damadian hemen Beyrut'taki Ermeni komitesi başdele-

⁸² Yusuf Ayhan, a.g.e., s.58.

⁸³ Ş.S.Aydemir, *Tek Adam*, c.2, İstanbul, 1985, s.174-175.

⁸⁴ Ahmet Remzi, a.g.r.Bu rapor için bkz., S.Hatipoğlu, *Orta Toros Geçitlerinde Türk-Fransız Mücadelesi* s.63; G.Girici, "İşgal ve Millî Mücadele Hatıraları, A.Remzi Yüreğir'in Kurtuluş Anılarından", *Yeni Adana*, 22 Aralık 1978, Adana, 1978.

gesi Dr.Malezian'la haberleşerek, harekete geçmiştir. Durumdan haberdar olan "*Guilguia (Kilikya)*" adındaki Ermeni gazetesinin baş yazarı Veradzine, Abdioğlu Köyü'nde bir kaç komiteci ile yerleşerek, Fransız mandası altında, Kuzey sınırı demiryolu; doğu ve batı sınırı Ceyhan ile Seyhan nehirleri olmak üzere "*Kilikya Mezopotamya Cumhuriyeti*"ni kurdular. Bunun üzerine Veradzine'i, Fransızlar almış oldukları tedbirlerle sürgün etmişlerdi⁸⁵. Bundan sonra da Çukurova'da bulunan bütün Hristiyan delegeleri bir bildiri yayınlamaya, eylemlerini sürdürmeyi düşündüler. Bu olaydan cesaret alan Dr.M.Mihran Damadian 5 Ağustos 1920 sabahı saat 10.00'da Ermeni şefleri ile vilayete gelerek, cumhuriyetin geçici hükümet başkanı olduğunu belirtip, kabinesiyle hükümet konağına oturdu. Ermeni şefleri Damadian'ın bu hareketini açıkça alkışlayarak desteklediler⁸⁶. Bremond ise eserinde; halk yığınları ve Ermeni mahallesi de dahil olmak üzere, bu olaya kayıtsız kalmışlardı demektedir⁸⁷.

Bunun üzerine Bremond, beklenmedik bu olay karşısında, önce Beyrut'taki askerî kumandanı ve sonra da Paris'i durumdan haberdar etti. Bremond'un her iki yerden aldığı emir: "*Kaç mal olursa olsun, bu cüretkarların haddini bildir.*" olmuştur⁸⁸. Bundan sonra da Bremond, Damadian'ın telefonunu kestirdi ve özel sekreteri Teğmen Georges Perrien'i göndererek, vilayetten ayrılmasını istedi. Damadian; "*Ermeni ahalisine danışmadan bulunduğu yerden ayrılmayacağını*" bildirdi. Damadian'ın bu direnişini kırmak için, Bremond güç kullanmaya karar verdi. Bunun üzerine Fransız avcı bölüğünden erler yollanarak, kabinesi ile beraber Damadian oradan atıldı. Damadian'ın hükümet binasından atılmasından sonra ise, Ermeniler gösteriler yaptılar ve Fransız kuvvetleri bu gösterileri bastırarak, asayiş sağladılar⁸⁹. Bremond gerekeni yaparak, bunları Fransa işgalindeki başka şehirlere sürgüne göndermiştir. Böylece bu Ermeni Devleti'nin ömrü iki saat onbeş dakika sürmüştür⁹⁰.

⁸⁵ Paul De Veou, *La Passion de la Cilicie. 1919-1922*, Paris, 1937, s.203 vd.

⁸⁶ Paul Du Veou, *a.g.e.*, s.205 vd.; Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Millî Mücadele'nin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, Adana, 1977; S.R.Sonyel, *a.g.e.*, c.1, s.201-202; G.Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s.47; Nurşen Mazıcı, *a.g.e.*, s.121.

⁸⁷ E.Bremond, *La Cilicie En 1919-1920*, Paris, 1921, s.66.

⁸⁸ G.Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Millî Mücadele'nin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, Adana, 1977.

⁸⁹ Du Veou, *a.g.e.*, s.205.

⁹⁰ G.Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Millî Mücadelenin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, Adana, 1977; G.Girici, "İşgal ve Millî Mücadele Hatıraları, A.Remzi Yüreğir'in Kurtuluş Anılarından", *Yeni Adana*, 22 Aralık 1978, Adana, 1978.

Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmaları veya buna teşebbüs etmeleri Fransızları sükutu hayale uğratmıştı. Zira Türk'ü öldürmek için onbinlerce verdikleri silahların kendilerine çevrilmesinden dolayı endişeleri artmıştı. Şimdi bu silahları geri nasıl toplayacaklardı⁹¹. Bir başka olay da Maverayı Kafkas'ta İngilizlerin başına geldiği gibi, Fransızlar da Ermeni müttefikleriyle kötü tecrübeler edindiler. Bundan sonra da Fransızlar Türk dostluğunu açıktan açığa aramaya başladılar⁹². Bu olaylar üzerine Fransızlar Ermenilere vermiş oldukları desteği geri çektiler. Bu durumu protesto etmek üzere Damiad ve Ermeni Başpapazı ortak olarak bir bildiri yayınladılar buna göre; bu desteğin devamını istediler, aksi takdirde kendi üzerlerine düşen görevleri yapmayacaklarını ilan ettiler⁹³.

Bütün bunlara rağmen, Çukurova'daki Ermeniler, Fransızların desteği altında bir varlık göstermek amacıyla Türklere karşı akla gelmeyecek insanlık dışı davranışlarına devam etmişlerdi. Hacın, Şar, Zeytun, Urumlu bölgeleri Fransız işgali altındayken bölgedeki silahlandırılmış Ermeniler, Türklere yapmadıklarını bırakmamışlardı⁹⁴. Görüldüğü gibi, bu Ermeni hareketleri vahşet halinde devam etmiş olup, bu vahşetin sonunun ne zaman geleceği ve neye varacağı belli değildi. Fransızların peşi sıra giden Ermeniler vardıkları yerlerde yerli Ermenileri de ayaklandırdılar. İşgalden sonra Adana'ya bir Ermeni Polis Müdürü tayin edilmişti. Abdurrahman isimdeki Arap asıllı bir vali de İstanbul Hükümeti'nden ziyade, Fransızların ve Ermenilerin emrinde çalışmaktaydı. Zaten asıl vali Dufieux isiminde bir Fransız idi. Hacın gibi yerler de fiilen Ermeni idaresine geçmişti⁹⁵. Ali Saip Adana'dan ayrılıp Urfa'ya gidince, oradaki halkı şu şekilde uyarıyordu⁹⁶:

"Adana'ya Fransız ayağı bastığı günden itibaren, din, namus, haysiyet ve şerefe tecavüz başladı. Burada da aynı zulümler başlamak üzere bulunuyor. Fransız kumandanı, muvazzaf jandarmaların terhisıyla kaydettireceğini söyledi. Bundan maksat da hazırladıkları 300 Ermeni'yi jandarma kaydettirmektedir. Adana ve Kozan'da kulağı kesilen ve gözleri oyulan müslümanları gö-

⁹¹ A.Remzi, a.g.r.; S.Hatipoğlu, a.g.e, s.64

⁹² G.Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, Ankara, 1971, s.47.

⁹³ Paul Du Veou, a.g.e., s.360.

⁹⁴ ATASE, *Atatürk Arşivi*, Kls.23, Dos.1336/13-1, F.40-7; *Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler*, Ankara, 1981, s.132-135.

⁹⁵ Ş.S.Aydemir, *Tek Adam*, c.2, İstanbul, 1985, s.171.

⁹⁶ Müslüm Akahın, *Millî Mücadele'de Urfa (Anılar-Belgeler)*, Urfa 1985, s.52-53.

zümle gördüm. Bu felaket görmüş bölgeden, bağrım, ciğerim yanık olarak, buraya geldiğim ve burada da aynı kötülüklerin başlamak üzere bulunduğu vakıf olduğum için, sizi uyarmayı verilmiş bir görev sayıyorum".

Ermenilerin yaptıklarından bir kaç örnek daha vermek istiyorum; "Saimbeyli (Hacın)'ye gitmekte olan Kamavorlar⁹⁷ Eskikarakol yerine yakın Gölyeri çayırığında Çerkez İsmail Bey'in Yılkı adıyla adlanan at sürüsünü otlattığını gördüler. Onu soymaya kalkıştılar. İsmail bey direnince silahlı düello başladı. İsmail Bey öldürüldü ama, ölmeden önce de bir Kamavoru öldürdü. Sağ kalanlar İsmail Bey'in gövdesini yarık yarık ettiler. Ellerini kalçalarından açtıkları yarıklara soktular. Ölü arkadaşlarını da, ata yükleyerek Saimbeyli'ye taşıdılar"⁹⁸. Tavaslı ve Hacılar köyünden Ahmet ve Mustafa ile arkadaşları ve daha kaydedilmemiş olan bir çok Türk, gözleri oyulmak ve burunları kesilmek suretiyle şehit edilmişlerdi. Kozan'ı işgal sırasında dağlarda ve yollarda parça parça edilmiş vaziyette 140 Türk ölüsü bulunmuştu⁹⁹.

Ali Saip hatıralarında bu olayları şöyle anlatmaya devam etmektedir¹⁰⁰;

"Bu denli ve her türlü kayıtlardan, mesuliyetlerden azade kudurmuş canavarlar gibi etrafa saldıran fedailer, eti kemikten ayrılmış Türklere pek çok hakaret ve eziyet etmek için, müslüman kadınlarını tehdit ve sıkıştırma ile ve nümayişlerle kiliselerde hıristiyan yapıyorlardı. Bu acıklı olayı hakkıyla nakil ve tasvir etmeyi ağır başlılık, izzet-i nefis ahlâk anlayışımıza uygun görmüyorum". şeklinde yazarak, olayların boyutunun korkunç olduğunu vurgulamak istemiştir.

Sonuç:

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz; Çukurova yöresine yönelik Fransa'nın sömürge politikası, gelecekteki Ermeni isteklerin yegane dayanağını oluşturmuştur. Bu durum ise Çukurova'da Ermeni-Fransız işbirliğini ortaya çıkarmış ve neticede bu hareket Ermeni zulmüne dönüşerek, Türkleri tehdit eder bir hal almıştır. Ermenileri böyle davranmaya sürükleyen en büyük sebep, Fransa'nın Çukurova'da onlara müstakil bir devlet kurma sözü verme-

⁹⁷ Kamavor: Bölgede Ermeni çetelerine verilen isim.

⁹⁸ Mustafa Onar, *Saimbeyli*, Adana, 1989, s.95.

⁹⁹ Ali Saip, a.g.e., s.21-22; A.Cevdet Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları*, Adana, 1969, s.242-243.

¹⁰⁰ Ali Saip, a.g.e., s.23.

sidir¹⁰¹. Fransa, Çukurova'da kurulacak olan tampon bir Ermeni Devleti ile Türkiye'nin Suriye'ye doğrudan müdahalesini önleyecek ve bu ise Suriye'deki Fransız hakimiyetine bir güvence meydana getirecekti.

Zaten Fransa'nın Çukurova politikası başlıca iki doğrultuda kendisini göstermekteydi. Ermenilere askeri harekatta yer verilmesi, Çukurova'nın ise idari yönden Ermenileştirilmesi¹⁰²; bunun sonucu olarak da bölgede Ermeni mezaliminin şiddetlendiğini görmekteyiz. Fransa'nın bu politikası doğrultusunda Çukurova'daki Ermeniler Fransız desteği altında bir varlık göstermek hevesiyle Türklere karşı akla gelmeyecek insanlık dışı davranışlarına devam etmişlerdir. Hacın, Şar, Zeytun, Urumlu bölgeleri Fransız işgali altındayken bölgedeki silahlendirilmiş Ermeniler Türklere yapmadıklarını bırakmamışlardı¹⁰³. Görüldüğü gibi bu Ermeni hareketleri vahşet halinde sürmekteydi.

Türk insanının bu duruma müsaade etmesi düşünülemezdi. Nitekim kısa sürede ferdi teşebbüsler şeklinde ve daha çok intikam amacına dayalı mukavemet hareketlerinin ortaya çıkması engellenememiştir. Bu milli direnişleri tek bir çatı altında toplamak amacıyla Mustafa Kemal Paşa 5 Ağustos 1920 günü Pozantı'da bir kongre toplayarak, Pozantı'yı Çukurova'nın il merkezi yapmış ve bu bölgenin milli kurtuluş hareketlerini Ankara'ya bağlamıştır. Böylece Çukurova'daki Milli Mücadele yeni bir boyut kazanmış ve Mustafa Kemal Paşa'nın takip ettiği başarılı dış politika sonucu 20 Ekim 1921 tarihinde Türkiye ile Fransa arasında imzalanan, bölgenin Fransa tarafından boşaltılmasını sağlayan Ankara Anlaşması ile görmüştür.

¹⁰¹ Salahi R. Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri", *Bellekten*, o. XXXVI, S.141, Ankara, 1972

¹⁰² Y. Akyüz, a.g.e, s.180-181.

¹⁰³ Necla Başgün, *Türk-Ermeni Münasebetleri*, İstanbul, 1973, s.93